

УДК 343.13

Аліна Мурзановська,*старший викладач кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ДОСУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена розгляду проблем кримінально-процесуальної відповідальності в контексті підвищення ефективності досудового провадження, а саме питань, пов'язаних із визначенням суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності. Доводиться, що кримінально-процесуальній відповідальності мають підлягати всі суб'єкти кримінального процесу.

Ключові слова: досудове провадження, заходи забезпечення кримінального провадження, кримінально-процесуальна відповідальність, суб'єкти кримінально-процесуальної відповідальності, міри кримінально-процесуальної відповідальності, грошове стягнення.

Постановка проблеми. Набуття чинності Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року (далі – КПК України), як зазначає Ю. П. Аленін, істотно змінило модель досудового провадження, зокрема, шляхом введення автоматичного початку досудового розслідування, процесуалізації оперативних-розшукових заходів, введення раніше невідомих досудовому кримінальному провадженню України процедур (повідомлення про підозру, відкриття матеріалів досудового розслідування, негласних слідчих (розшукових) дій та ін.), а також істотного оновлення та зміни концепції вже відомих інститутів (наприклад, заходи забезпечення кримінального провадження). У свою чергу це потягло суттєву зміну діяльності органів досудового розслідування, а практичне застосування норм КПК України стикнулося з істотними труднощами, що й викликало необхідність їх наукового осмислення, напрацювання нових підходів до рішення питань про ефективність кримінального провадження загалом і досудового провадження зокрема [Див.: 1, с. 106-107].

Серед основних напрямів забезпечення ефективності досудового розслідування з повним правом можна назвати розробку та подальший розвиток концепції кримінально-процесуальної відповідальності. Адже у кримінальному провадженні питання про відповідальність набуває особливого значення, оскільки діяльність, що спрямована на забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду та виконання інших завдань кримінального

процесу згідно зі ст. 2 КПК України, повинна бути суворо заснована на законі. У зв'язку із цим дуже важливою є відповідальність як державних органів та посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження, за дотриманням приписів закону, так і інших суб'єктів кримінального процесу за виконання покладених на них кримінальним процесуальним законом обов'язків. Саме тому однією з проблем кримінально-процесуальної відповідальності є визначення суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної теми. Питання, що стосуються проблем кримінально-процесуальної відповідальності, розглядалися як на загально-теоретичному, так і на галузевому рівнях, хоча і здебільшого в рамках досліджень заходів державного примусу в цілому. Велике значення мають наукові розробки таких учених, як: Ю. П. Аленін, Л. Б. Алексеева, В. П. Бож'єв, В. М. Ветрова, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, О. С. Іюффе, З. Д. Енікєєв, З. З. Зінатуллін, О. В. Капліна, З.Ф. Ковріга, В. М. Корнуков, О. Е. Лейст, П. О. Недбайло, В. Т. Нор, М. А. Погорєцький, Ю. М. Оборогов, І. Л. Петрухін, М. С. Строгович, Л. Д. Удалова, О.Ю. Хабло, Н. А. Чечіна, П. С. Елькінд, О. Г. Шило, та інших.

Наукові дослідження в цій сфері в сучасній українській процесуальній літературі досить поодинокі, в цьому аспекті можна назвати лише окремі роботи (Гаврилюк Л. В. «Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади»; Томін Е. Є. «Процесуальні порушення у досудовому та су-

довому провадженні»; Овчаренко О. М. «Юридична відповідальність судді: теоретико-прикладне дослідження»), тому можна зробити висновок, що, на жаль, питання кримінально-процесуальної відповідальності не є предметом комплексного дослідження в українській процесуальній науці, навіть незважаючи на актуалізацію цієї проблематики з появою публікацій наукових статей (Р. М. Білокін, А. М. Мартинців), присвячених окремим питанням означеної проблеми, хоча важливість їх для вивчення механізму кримінально-процесуального регулювання не викликає сумнівів.

Мета статті. Виходячи з того, що питання щодо визначення суб'єктів, до яких може бути застосована кримінально-процесуальна відповідальність, протягом тривалого часу залишається досить дискусійним, головною метою цієї роботи є системний аналіз теоретичних положень і сучасної практики правозастосування з урахуванням відповідних нормативних положень, що має сприяти визначенню суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності для вдосконалення концепції кримінально-процесуальної відповідальності як одного із засобів забезпечення ефективності кримінального провадження в цілому і судового провадження зокрема.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізувавши наявні в літературі точки зору щодо окресленої проблематики, можна виділити два основних підходи до вирішення проблеми щодо визначення суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності.

З погляду одних процесуалістів, суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності є тільки громадяни [Див., наприклад: 2, с. 101]. Компетентні органи держави, які виконують важливі процесуальні функції та наділені для цього процесуальними правами та обов'язками – органи слідства, прокуратури, суд, П. С. Елькінд не відносить до суб'єктів кримінально-процесуальної відповідальності. На її думку, вони лише мають право «...притягувати до відповідальності осіб, які порушили вимоги кримінально-процесуального закону. Самі ж вони, залежно від характеру вчинених під час кримінального судочинства порушень закону, можуть бути притягнуті до дисциплінарної або кримінальної відповідальності» [2, с. 100].

З приводу останнього твердження Г. М. Ветрова слушно зазначала, що «вочевидь, тут мається на увазі кримінальна або дисциплінарна відповідальність посадових осіб, а не органів за порушення кримінально-

процесуального закону, оскільки суб'єктами цих видів відповідальності можуть бути лише фізичні особи» [3, с. 55]. На її думку, визначення П. С. Елькінд не тільки обмежує процесуальну відповідальність примусовими заходами, що застосовуються за порушення процесуальних обов'язків, воно ще й неповно відображає реакцію з боку держави на всі випадки невиконання процесуальних обов'язків [там само], вона вважає, що до таких суб'єктів можуть належати і посадові особи, відповідальні за хід та результати провадження по справі [Див.: 3, с. 55].

Сучасні дослідження цієї проблематики свідчать, що продовжують існувати ці два визначені підходи.

Так, наприклад, Е. Є. Томін, досліджуючи питання юридичних наслідків вчинення кримінальних процесуальних порушень у своїй дисертаційній роботі «Процесуальні порушення у досудовому та судовому провадженні», не заперечуючи існування кримінально-процесуальної відповідальності, не говорить про можливе застосування кримінально-процесуальної відповідальності до суб'єктів кримінального провадження, які наділені владними повноваженнями [4, с. 112-170].

Проте значна кількість науковців дотримуються думки про необхідність передбачення кримінально-процесуальної відповідальності для всіх учасників кримінального процесу [Див., наприклад: 5, 6].

Так, Л. В. Гаврилюк у своїй роботі «Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади», де досліджуються питання кримінально-процесуальної відповідальності слідчого, зазначає, що ефективність здійснення слідчим покладених на нього процесуальних обов'язків прямо залежить від заходів відповідальності, які можуть бути застосовані в разі незаконної його діяльності. Тобто повинні існувати заходи процесуального впливу на слідчого, які відповідно до кримінально-процесуального закону регулювали б його діяльність [7, с. 7]. Розглянувши та проаналізувавши санкції відповідних кримінально-процесуальних норм, Л. В. Гаврилюк зазначає, що заходи кримінально-процесуальної відповідальності виконують охоронну, регулятивну, правовідновлюючу та компенсаційну функції, але головне призначення кримінально-процесуальної відповідальності полягає в тому, що вона є заходом відновлення порушеної законності у процесі здійснення слідчим процесуальної діяльності [7, с. 8].

Як зазначає Л. В. Мединська, одним з основних завдань розробників нового КПК України було забезпечення процесуальної

рівності сторони захисту та сторони обвинувачення. Процесуальна рівність виражається не лише у рівності прав, а й у рівній відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків у межах визначеного процесуального статусу [5, с. 467], чим і визначається, на її думку, значення кримінально-процесуальної відповідальності.

Р. М. Білокінь доходить висновку, що не слід заперечувати факт наявності кримінальної процесуальної відповідальності посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, а доцільно говорити про специфіку їхньої відповідальності та пропонує всіх суб'єктів кримінальної процесуальної відповідальності поділяти на такі дві групи: посадові особи, які ведуть кримінальний процес, та особи, яких залучають до кримінального провадження (які у свою чергу поділяються на осіб, які захищають свої права або представлені інтереси, та осіб, які відіграють допоміжну роль) [6, с. 33-34].

Розглядаючи дане питання з урахуванням положень КПК України 2012 року, необхідно зазначити таке. По-перше, можна виділити певні групи суб'єктів: суд (суддя, слідчий суддя); сторони кримінального провадження; інші учасники кримінального провадження. І, по-друге, визначити, чи взагалі КПК передбачає можливість застосування кримінально-процесуальної відповідальності до вказаних суб'єктів.

Щодо суду, судді або слідчого судді передбачено лише скасування рішення (ст. 412 КПК), проте це не є кримінально-процесуальною відповідальністю. Більше того, в літературі зазначається, що до суддів вона взагалі не може бути передбачена [8, с. 99-101], із чим врят чи можна погодитись.

До суб'єктів зі сторони обвинувачення передбачена можливість реалізації таких санкцій штрафного характеру, як відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування (п. 2 ч. 2 ст. 39 КПК); покладення обов'язків зі здійснення нагляду на іншого прокурора (ч. 3 ст. 37 КПК).

Щодо розгляду цього питання за КПК України 1960 року зазначалось, що відсторонення особи, що проводить дізнання, слідчого та прокурора від подальшого ведення дізнання або слідства пов'язане з передачею кримінальної справи від одного слідчого іншому, або від слідчого прокурору, або з вилученням справи у органа дізнання та передачею її слідчому у разі встановлення факту порушення закону в ході розслідування – це різновид державного примусу, яке в даному випадку спрямоване на створення сприятливих умов для об'єктивного ведення досудового розслідування. У літературі навіть

наводилась думка про можливість наділити суд правом відсторонення особи, що проводить дізнання, та слідчого від розслідування конкретної справи у разі, коли воно повертається для дослідження за наявності допущених порушень закону. Не можна дооручати дослідження слідчому, з вини якого не дотримувалось право обвинуваченого на захист, обвинувачення не було підтверджено достатніми доказами, затягнулись строки розслідування та тримання обвинуваченого під вартою [9, с. 245].

З. Ф. Коврига відсторонення слідчого від ведення слідства відносила до штрафних (карательних) санкцій [10, с. 46]. На думку Г. М. Ветрової, віднесення цієї санкції до примусового виконання обов'язків є помилковим – навпаки, слідчий позбавляється своїх процесуальних повноважень, що можна розглядати і як свого роду «покарання» за допущені правопорушення (ознака штрафних санкцій), і як відновлення законності.

За своїм цільовим призначенням ця міра скоріше тяжіє до правовідновлювальних санкцій, оскільки її застосування викликане, насамперед, намаганням ліквідувати негативні наслідки правопорушення, захистити права учасників процесу, відновити правопорядок у ході проведення слідства [Див.: 3, с. 96].

Згідно з п. 8 ч. 2 ст. 36 КПК України 2012 року прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, уповноважений ініціювати перед керівником органу досудового розслідування питання про відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування та призначення іншого слідчого за наявності підстав, передбачених КПК України, для його відводу або у разі неефективного досудового розслідування. Тобто самостійно прокурор не має права відсторонювати слідчого, якщо ним допущені порушення закону під час розслідування певного правопорушення, на відміну від такої можливості за КПК 1960 року.

Можна погодитися з думкою, що не будь-яке порушення закону може бути підставою для ініціювання прокурором відсторонення слідчого від розслідування. Подібне повноваження прокурора має реалізовуватися у виняткових випадках, таких як: грубе порушення прав фізичних і юридичних осіб під час провадження, застосування незаконних методів ведення слідства, фальсифікація доказів, ігнорування вказівок начальника слідчого підрозділу або прокурора, використання затримання як способу одержання від підозрюваного зізнання й інші. Ініціювання відсторонення слідчого від

подальшого ведення слідства оформляється мотивованою постановою прокурора. Водночас неприпустимо без достатніх підстав ініціювати відсторонення слідчого від подальшого ведення досудового слідства, тому що в цьому разі прокурор допустить посадове зловживання і завдасть шкоди професійній репутації слідчого [11, с. 114].

Досліджуючи проблеми оптимізації повноважень керівника органу досудового розслідування, І. В. Гловюк зазначає, що відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування та призначення іншого слідчого здійснюється за наявності підстав, передбачених КПК, для його відводу або у разі неефективного досудового розслідування. У ст. 77 КПК, яка передбачає підстави для відводу слідчого, не вказано порушення ним вимог КПК як підставу для відводу [12, с. 38]. За КПК 1960 р. прокурор міг усунути слідчого від подальшого ведення досудового слідства, якщо він допустив порушення закону у розслідуванні справи (п. 10 ст. 227 КПК 1960 р.). Начальник слідчого відділу мав право передавати справу від одного слідчого іншому (ч. 2 ст. 114-1 КПК 1960 р.). Натепер ні прокурор, ні керівник органу досудового розслідування таких повноважень не мають. Надати вичерпний перелік організаційних підстав для передання кримінального провадження іншому слідчому у КПК, як підкреслює І. В. Гловюк, не можливо у силу різних життєвих ситуацій, що можуть унеможливити проведення розслідування конкретним слідчим, у зв'язку з чим у КПК слід перелічити лише процесуальні підстави і вказати на наявність інших обставин, що можуть унеможливити проведення розслідування слідчим [12, с. 38-39]. Далі автор зазначає, що п. 2 ч. 2 ст. 39 КПК слід викласти у такій редакції: «2) відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або з власної ініціативи з наступним повідомленням прокурора та призначити іншого слідчого за наявності підстав, передбачених цим Кодексом, для його відводу або у разі неефективного досудового розслідування або у разі порушення слідчим вимог цього Кодексу при здійсненні досудового розслідування, доручати здійснювати досудове розслідування іншому слідчому у разі унеможливлення проведення розслідування слідчим з поважних причин» [там само], з чим цілком можна погодитись.

Найбільш широкий спектр мір кримінально-процесуальної відповідальності передбачений для суб'єктів, не наділених владними повноваженнями, тобто зі сторони захисту та інших учасників кримінального провадження.

Так, на підозрюваного, обвинуваченого може бути накладено грошове стягнення (ч. 1 ст. 139 КПК, ч. 2 ст. 179 КПК); змінений запобіжний захід на більш тяжкий (ч. 2 ст. 179 КПК). Обвинуваченого можуть видалити із зали судового засідання (ст. 1 ст. 330 КПК).

За змістом ч. 3 ст. 326 КПК України грошове стягнення може бути накладене на представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у разі його неявки за викликом.

Серед інших суб'єктів, стосовно яких може бути застосована кримінально-процесуальна відповідальність, можна назвати таких: потерпілого – грошове стягнення (ст. 325 КПК); цивільного відповідача – грошове стягнення (ч. 2 ст. 326 КПК); свідка – грошове стягнення (ч. 1 ст. 327 КПК); спеціаліста – покладення всіх витрат, пов'язаних з оголошенням перерви в судовому засіданні (ст. 72 КПК); поручителя – грошове стягнення (ч. 5 ст. 180 КПК); батьків, опікунів і піклувальників – грошове стягнення (ч. 5 ст. 493 КПК); заставодавця – звернення застави в дохід держави (ст. 8 ст. 182 КПК).

Серед питань, пов'язаних із суб'єктами кримінально-процесуальної відповідальності, окремого дослідження потребує поняття дієздатності. На жаль, у теорії кримінального процесу дієздатність – одна з недостатньо розроблених проблем стосовно суб'єктів як кримінального процесу загалом, так і кримінально-процесуальної відповідальності зокрема.

Висновки

Значний крок у напрямі вдосконалення кримінально-процесуальної відповідальності суб'єктів зроблений із прийняттям КПК України 2012 року. Перш за все мова йде про нормативне врегулювання такого заходу забезпечення кримінального провадження, як грошове стягнення. Але й цей інститут потребує подальшого вдосконалення. Так доцільно, на наш погляд, розширити круг осіб, щодо яких може бути застосовано грошове стягнення. Також не вирішеним залишається питання щодо кримінально-процесуальної відповідальності суб'єктів, наділених владними повноваженнями: судді, слідчого судді, прокурора, керівника органу досудового розслідування.

Таким чином, кримінально-процесуальній відповідальності мають підлягати всі суб'єкти кримінального процесу. Саме тому санкції норм, що визначають міри кримінально-процесуальної відповідальності, мають містити більш чітке визначення правових наслідків невиконання або неналежного виконання процесуальних обов'язків усіма суб'єктами кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення ефективності досудового провадження / [Тіщенко В. В., Алєнін Ю. П., Ващук О. П. та ін.] // Наукові праці національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – Том XVII. – С. 106–158.
2. Элькин П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П. С. Элькин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 146 с.
3. Ветрова Г. Н. Уголовно-процессуальная ответственность / Г. Н. Ветрова. – М.: Издательство «Наука», 1987. – 113 с.
4. Томін Е. Є. Процесуальні порушення у досудовому та судовому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Томін Едуард Євгенович ; Національна академія прокуратури України. – Київ, 2016. – 221 с.
5. Мединська Л. В. Кримінально-процесуальна відповідальність сторін кримінального провадження / Л. В. Мединська // Університетські наукові записки. – 2013. – № 3. – С. 463–468.
6. Білокін Р. М. Суб'єкти кримінальної процесуальної відповідальності / Р. М. Білокін ; ред. кол.: О. О. Волобуєва, О. В. Одерій, В. П. Горбачов, Т. О. Лоскутов // Актуальні проблеми досудового розслідування : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 23 жовтня 2015 року). – Кривий Ріг: Центр оперативного друку «Геліос», 2016. – С. 32–34.
8. Гаврилюк Л. В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Гаврилюк Людмила Володимирівна ; Київський нац. ун-т внутр. справ, МВС України. – Київ, 2009. – 18 с.
9. Овчаренко О. М. Юридична відповідальність судді: теоретико-прикладне дослідження : монографія / О. М. Овчаренко. – Х.: Право, 2014. – 576 с.
10. Петрухин И. Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). – М.: Юрист, 1999. – 392 с.
11. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальная ответственность / З. Ф. Коврига. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1984. – 191 с.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / відп. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х.: Одіссей, 2013. – 1104 с.
13. Гловюк І. В. Проблеми оптимізації повноважень керівника органу досудового розслідування / І. В. Гловюк; відп. за вип.: В. В. Тіщенко, О. П. Ващук, І. В. Гловюк, М. В. Шкрибайло; Нац. ун-т «Одеська юридична академія» // Криміналістичні та кримінально-процесуальні засоби оптимізації досудового розслідування : матеріали дистанційної конференції (м. Одеса, 2 квітня 2016 р.). – Одеса : Юридична література, 2016. – С. 38–39.

Стаття посвячена розгляду проблем уголовно-процесуальної відповідальності в контексті підвищення ефективності досудового виробництва, а саме питань, пов'язаних з визначенням суб'єктів уголовно-процесуальної відповідальності. Обґрунтовується, що уголовно-процесуальній відповідальності повинні підлягати всі суб'єкти уголовного процесу.

Ключевые слова: досудебное производство, меры обеспечения уголовного производства, уголовно-процессуальная ответственность, субъекты уголовно-процессуальной ответственности, меры уголовно-процессуальной ответственности, денежное взыскание.

The article is dedicated to the research of issues of criminal procedural responsibility in the context of increasing of the effectiveness of pretrial proceeding, in particular the issues, connected with defining the subjects of criminal procedural responsibility. It is proven that criminal procedural responsibility should be applied to all subjects of criminal procedure.

Key words: pretrial proceeding, measures to ensure criminal proceeding, criminal procedural responsibility, subjects of criminal procedural responsibility, measures of criminal procedural responsibility, monetary penalty.

